

TÜRK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 30, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 31.08.2022

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 24.09.2022

Sayfa / Page: 105-111

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Mustafa KARACA

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

mmkaraca@adu.edu.tr

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE GÖRÜLEN BİR DİLBİLGİSELLEŞME ÖRNEĞİ: “VARDI”

Öz

Dillerde görülen değişim ve dönüşümler çoğunlukla o dilin konuşurları tarafından doğal olarak gerçekleştirilir. Türk dilinde de başlangıçtan beri fonetik, morfolojik, leksik ve semantik bakımdan pek çok değişimin meydana geldiği bilinmektedir. Bu değişimlerin boyutu kimi zaman ağız farklılıkları düzeyindeyken kimi zaman ise aynı dilin farklı lehçe konuşurları tarafından bile tanınmaz ve anlaşılmaz düzeylerde olabilir. Özellikle fonetik farklılıklar söz konusu yapıları tanımaya imkân verse bile işlevsel veya semantik farklılıklar dil yapılarını doğru anlamayı veya anlamlandırmayı mümkün kılmayabilmektedir. Bu farklılaşmaların bir bölümünü Türkçede sıklıkla karşılaşılan dilbilgiselleşme örnekleri oluşturur. Genel olarak kelimelerin kavram ve işlev alanlarını terk edip gramer birimlerine dönüşmesi dilbilgiselleşme (*gramerleşme*) olarak tanımlanır. Eski Anadolu Türkçesinde sıklıkla görülen dilbilgiselleşme hadisesinin örneklerinden biri de “vardı”dır. İncelenen tarihî metin çalışmalarında “vardı” yapısının dilbilgiselleşmiş biçim ve anlamıyla kaydedilmiş bir örneğine rastlanılmamıştır. Bundan dolayı bu yazıda dilbilgiselleşme hadisesi ve “vardı” yapısının dilbilgiselleşmesi ele alınacak olup söz konusu yapının ortaya çıkan yeni anlam ve görevi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Eski Anadolu Türkçesi, dilbilgiselleşme, vardı edatı.

AN EXAMPLE OF GRAMMATICALISATION SEEN IN OLD ANATOLIAN TURKISH: “VARDI”

Abstract

Changes and transformations seen in languages are mostly carried out naturally by the speakers of that language. It is known that many changes have occurred in the Turkish language in terms of phonetic, morphological, lexical and semantic from the very beginning. The extent of these changes is sometimes at the level of dialect differences, and sometimes at levels that are not recognized and incomprehensible even by speakers of different dialects of the same language. Even if phonetic differences allow to recognize these structures, functional or semantic differences may not make it possible to understand or interpret language structures correctly. Grammaticalization examples, which are frequently encountered in Turkish, constitute a part of these differentiations. In general, the transformation of words from concepts and functions into grammatical units is defined as grammaticalization. One of the examples of grammaticalization, which is frequently seen in Old Anatolian Turkish, is "vardı". In the historical text studies examined, no recorded example of the "vardı" structure in its grammatical form and meaning was encountered. Therefore, in this article, the grammaticalization phenomenon and the grammaticalization of the "vardı" structure will be discussed, and the new meaning and function of the structure in question will be emphasized.

Keywords: Turkish, Old Anatolian Turkish, grammaticalisation, vardı preposition.

Giriş

Dilin çok çeşitli tanımları olmakla beraber kabul görmüş en yaygın tanımlardan biri Muharrem Ergin'e aittir. Ergin, dili “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir.” (2009: 3) şeklinde tanımlar. Tanımdan anlaşılacağı gibi dilin pek çok özelliğinden bahsedilmiştir. Bu özelliklerden biri de dilin canlılık özelliğidir. Dilin canlı bir varlık oluşu ise tarihsel gelişimi ve değişimini ifade eder (Ergin 2009: 4). Türk dilinde de başlangıçtan beri fonetik, morfolojik, leksik ve semantik bakımdan pek çok değişimin meydana geldiği bilinmektedir. Buna bağlı olarak kelimelerde meydana gelen anlam ve görev değişiklikleri kelimenin türünü de belirler. Meselâ bir isim söz dizimindeki görevine göre zarf, sıfat veya edat olarak adlandırılabilir (Karahan 2007: 1).

Türk dilinde sıklıkla görülen ve bir zenginlik olarak değerlendirilebilecek dil yapılarındaki değişimler ve işlev farklılaşmaları aynı zamanda yeni dil yapılarının meydana gelmesine imkân ve zemin hazırlar (Salan 2015: 999). Bu farklılaşmalar kimi zaman ağız farklılıkları düzeyindeyken kimi zaman da aynı dilin farklı lehçe konuşurları tarafından bile tanınmaz ve anlaşılmaz düzeyde olabilir. Özellikle fonetik farklılıklar söz konusu yapıları tanımaya imkân verse bile işlevsel veya semantik farklılıklar yapıları doğru anlamayı veya anlamlandırmayı mümkün kılmayabilir. Zira

yapı aynı kalsa bile yapının farklı lehçelerde kavram alanı veya üstlendiği görev değişebilir. Bu görev değişikliklerinin bir bölümünü dilbilgiselleşme örnekleri oluşturur.

Dilbilgiselleşme

Genel olarak kelimelerin kavram ve işlev alanlarını terk edip gramer birimlerine dönüşmesi dilbilgiselleşme (*gramerleşme*) olarak tanımlanır. Karaağaç, dilbilgiselleşmeyi “Sözlük ile söz dizimi ilişkisinde ortaya çıkan anlam bilgisel bir olaydır. Sözlükleşmenin ters yönüdür. Bir asıl biçim biriminin bağlı biçim birimi hâline gelmesi, bir sözlük biriminin yaygınlaşarak genelleşmesi ve dilbilgisel bir birim hâline gelişi, Dilbilgiselleşmedir.” (2013: 288) şeklinde tanımlar. Vardar, “Dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçim birimine dönüşmesi” (1980: 59) olarak, Demirci ise, “Dilbilgiselleşme dillerdeki bazı kelimelerin büyük bir ölçüde gerçek anlamlarını kaybedip yapısal olarak kalıplaşmaları, dilde semantik görevden ziyade dilbilgisel işlev yüklenmeleri demektir.” (2021: 131). şeklinde ifade eder.

“Türk dilinde “yat-, otur-, yürü-” fiillerinin bir eylemin devam ettiğini göstermekle görevli morfemler haline gelmesi veya “er-, tur-, bol-” fiillerinin cevher fiili göreviyle kullanılması dilbilgiselleşme olayının örnekleridir.” (Türk vd. 2014: 239). Benzer şekilde Kazak, Kırgız, Özbek Uygur lehçelerinde *al-* fiili, Kumuk, Oryat lehçelerinde *bol-* fiilinin “yeterlik” görevinde kullanılmaları (Demirci 2008: 135) ve *doğru* “gerçek, doğru” kelimesinin yönelme ifade eden bir edata dönüşmesi dilbilgiselleşmeye örnek gösterilebilir. Dilbilgiselleşme kelimelerin görevli birimlere dönüşmesi şeklinde görülebileceği gibi kimi zaman ise dilin kendi sistemi içerisinde eriyerek ek görevine geçmesi şeklinde de görülebilir (Salan 2014: 98). Türkçedeki *sa-* “istemek”, *u-* “muktedir olmak” *yori-* “yürümek, gitmek, varmak” fiillerinin ekleşmesi birer dilbilgiselleşme örneği olarak zikredilebilir. Ancak dilbilgiselleşme birdenbire gerçekleşen bir hadise değildir. Meillet, gramatikal biçimlerin iki süreçte ortaya çıktığını ileri sürer ve “analogy” yoluyla meydana gelen süreci, birinci süreç olarak değerlendirir (Gökçe 2013: 23). “İkinci süreç ise, bağımsız bir sözcüğün gramatikal unsur rolüne geçişi şeklinde tanımladığı *gramerleşme*’dir.” (Gökçe 2013: 23). Bununla birlikte dilbilgiselleşen yapıların asıl fonksiyonları her zaman sona ermeyebilir. *Yori-* fiili ile *-yor* ekinin; *sa-* fiili ile *-sa* ekinin, *var-* fiili ile *vardı* edatının eş zamanlı olarak kullanılması gibi. Dolayısıyla dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi için bir süreç gerektiği ve bu süreç içerisinde de asıl şekil ile dilbilgiselleşmiş şeklinin bir arada kullanıldığı söylenebilir.

Eski Anadolu Türkçesinde sıklıkla görülen dilbilgiselleşme hadisesinin meydana geldiği yapılardan biri de “vardı”dır. Yapının dilbilgiselleşmiş biçim ve anlamıyla kaydedilmiş bir örneğine incelenen tarihî metin çalışmalarında rastlanmamıştır. Bu yazıda “vardı” yapısının dilbilgiselleşmesi ele alınacak olup yapının ortaya çıkan yeni anlam ve görevi üzerinde durulacaktır.

“Vardı” Yapısı

Bu yazıda ele alınan “vardı” yapısı ve yapıyı meydana getiren iki unsurun kalıplaşarak üstlendiği yeni görev ve anlam, üzerinde düşünülmesi ve özellikle sözlük çalışmalarında dikkat edilmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te “1. Erişilmek istenen yere ayak basmak, ulaşmak, vasıl olmak. 2. Belli bir duruma veya düzeye gelmek. 3. Hoş olmayan bir sona ermek. 4. Bir şeyi iyice

anlamak veya duymak. 5. Acımadan, çekinmeden yapmak. 6. Kadın, evlenmek. 7. Bir durumdan başka duruma geçmek.” (Türkçe Sözlük 2005: 2080); Tarama Sözlüğü’nde “1. Geçmek, maziye karışmak. 2. Gitmek, yürümek. 3. Yok olmak, zail olmak. 4. Hücum etmek.” (URL-1) gibi anlamlar verilen *var-* fiili ile *-dı* bilinen geçmiş zaman eki kalıplaşarak “vardı” yapısını meydana getirmiştir. Yapıyı meydana getiren her iki unsurun fonksiyonlarında bir değişme meydana gelmiş ve kalıplaşarak “ardından, bunun üzerine, sonra” anlamında bağlama edatı (bağlaç) görevinde kullanılmıştır. Söz konusu durum tarihî metinlerden tespit edilen şu örneklerden daha açık bir şekilde anlaşılacaktır:

“tanrı ol sığıra dil virdi eydür yâ muş‘ab ivmegil seniñ bir oğluñ ola cehenneminiñ rükni anıñ ola pes muş‘ab döndi ‘avratına yakınlık eyledi **vardı** ‘avratı fir‘avna hāmile oldı fir‘avn toğmadan atası öldi **vardı** fir‘avn toğdı” (Kısas-1 Enbiya, 19b/3-6).

*Tanrı o sığıra dil verdi. Sığır: Ey Mus‘ab acele etme. Senin bir oğlun olacak ve o Cehenneminiñ direklerinden biri olacak. Mus‘ab hanımıyla cima eyledi. **Sonra** hanımı Firavun‘a hamile kaldı. Firavun doğmadan babası öldü. **Sonra** Firavun doğdu.*

“anası fir‘avnı dülgerliğe virdi dülgerlik öğrendi üstāz oldı **vardı** dülgerliği terk eyledi kumār öğrendi anası ‘itāb iderdi döğerdı söğerdı yenemezdi.” (Kısas-1 Enbiya, 19b/7-9).

*Annesi Firavun‘u marangozluğa verdi. (Firavun) Marangozluk öğrendi, usta oldu. **Sonra** marangozluğu terk etti. Kumar öğrendi. Annesi (onu) azarlardı, döverdi, söverdi ancak baş edemezdi.*

“‘imrān bin muş‘abı kığırdı benī isrā‘īl kavminiñ ulusu idi fir‘avn eydür yâ ‘imrān sen benim vezīrim olgıl benim işimi bitüresin **vardı** bir hil‘at geydürdi tācı başına urdı vezīrlerinin ulusu oldı” (Kısas-1 Enbiya, 24b/7-10).

*(Firavun) İmran bin Mus‘ab‘ı çağırdı. (İmran bin Mus‘ab) İsrailoğulları‘nın ileri geleniydi. Firavun: Ey İmran sen benim vezirim ol. Benim işlerimi hallet. **Ardından** bir kaftan giydirdi, başına taç taktı. Baş vezir tayin etti.*

“āsiye nā-çār rāzī oldı pes muzāhim tırdı fir‘avna vardı āsiye rāzī olduğın bildürdi pes fir‘avn şāz oldı **vardı** on biñ vakıye altun virdi ol kadar dahı gümüş virdi dahı çok tonlar bezler virdi” (Kısas-1 Enbiya, 26b/1-6).

*Asiye çaresizce razı oldu. Muzahim kalktı Firavun‘a gitti Asiye‘nin razı olduğunu bildirdi. Firavun mutlu oldu. **Bunun üzerine** on bin vakıye altın, bir o kadar da gümüş verdi. Ayrıca çok kıyafetler, kumaşlar verdi.*

“Ol kız haber gönderdi ki bir hamame-i zerķā bul, ol göğercinüñ ayaklarını boya bir cāriye-i zerķānuñ hayzı ile, ol göğercini koyuvèr hattā gelüp hişāruñ üzerine otursın, hemān sūr düşer. **Vardı** Erdeşir dedügi gibi eyledi.” (Karaca 2021: 89).

*O kız bir haber gönderdi ki bir mavi güvercin bul, o güvercinin ayaklarını mavi gözlü bir cariye-nin hayız kanyla boya, o güvercini sal, gelsin hisara konsun, kale düşer. **Bunun üzerine** Erdeşir dediği gibi yaptı.*

“İçlerinden bir ‘avret bu ādeme teraḥḥum ēdüp bir taḥte üzerine koyup deryāya şalıvērđi, bu rūzigāriyle bilād-ı Şīn’e geldi, pādişāha ol cezīreyi ve anda gördüğünü haber vērđi, **vardı** pādişāh bir gemi yapıdı ve bu ḥerifī bir miqdār cemā‘at ile gemiye kōdı.” (Karaca 2021: 113).

*İçlerinden bir kadın buna merhamet etti, bir tahta üzerine koyup denize bıraktı. Bu, rüzgār ile Çin memleketine geldi. Padişaha o adayı ve orda gördüğünü anlattı. **Bunun üzerine** padişah bir gemi yaptı ve bu adamı bir ekip ile gemiye koydu.*

“Bunların arasında bir şālih kimse varıdı, du‘ā eyledi **vardı** ol şeytān helāk oldu. Ve bunlar yırlü yerine sālīmīn oldukları ḥālde geldiler.” (Karaca 2021: 122).

*Bunların arasında salih bir kimse vardı, dua etti. **Bunun üzerine** o şeytan helāk oldu. Ve bunlar yerlerine sağ salim döndüler.*

“Ol nebī bunları Allāh te‘ālāya da‘vet eyledi. Bu t̄ayife peygāmbere tekzīb ētdiler **vardı** ol peygāmber bunlara beddu‘ā eyledi.” (Karaca 2021: 146).

*O peygamber bunları Allah yoluna davet etti, bu topluluk peygamberi yalanladı. **Bunun üzerine** o peygamber bunlara beddua etti.*

“Kaçan kim bu ‘imāretlerden fāriğ olıcağ cum‘a günü oldu, gicesinde Ḥavvā’yıla cimā‘ kıldı. **Vardı** Ḥavvā ḥāmile oldu.” (Kaba 2021: 127).

*(Hz. Ādem) İmaret işlerini bitirdiğinde cuma günüydü. O günün gecesinde Havva cima eyledi. **Sonra** Havva hamile kaldı.*

“Kimi puta, kimi güneşe, kimi aya, kimi ilduza tapdılar. Ḥağ şerī‘at nedür, bilmediler. **Vardı** Allahu Ta‘ālā bunlara Hūd peygāmbere veribidi. (Kaba 2021: 137).

*Kimi puta, kimi güneşe, kimi aya, kimi yıldıza tapdılar. Doğru din nedir bilmediler. **Bunun üzerine** Allah bunlara Hud peygamberi gönderdi.*

“Andan ‘Āyişe’nün gönlü t̄ar oldu. Eytdi: Ḳur‘ān’dan bize bir ḥikāyet ve bir kıssa viribise, eydivirsen, ola kim gönlümüz açılaydı.” didi. **Vardı** Ḥağ Ta‘ālā bu sūreyi viribidi.” (Kaba 2021: 179).

*O zaman Hz. Ayşe’nin gönlü daraldı. (Hz. Ayşe Hz. Muhammed’e) “Kur’an içinde (Allah’ın) Bize gönderdiği bir kıssa veya hikāye varsa anlatsan belki gönlümüz ferahlar.” dedi. **Bunun üzerine** Allah bu sureyi gönderdi.*

“Bulıda eytdiler: “Yağmur yağdırma.” Yire eytdiler: “Ot, tahıl bitirme.” dediler. **Vardı** kızlık oldu.” (Kaba 2021: 355).

*Buluta yağmur yağdırma, yere ot ve tahıl yeşertme dediler. **Bunun üzerine** kıtlık meydana geldi.*

Örnekler incelendiğinde “vardı” yapısının kalıplaşarak dilbilgisel bir birim olan bağlama edatı (bağlaç) görevinde kullanıldığı görülmektedir. Yapının bağlama görevini cümleler arasında sağlaması cümle başı edatı olarak kullanıldığını göstermektedir. Tespit edilen örneklerde yapının üçüncü şahıslardaki kullanımlarda kalıplaştığı dikkat çekmektedir ki bu durum kalıplaşmayı destekleyen bir husus olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde cümle başı edatı olarak kullanılan *var-sın* “isterse” (Oruç 1994: 585) yapısı da *var-* kökünden dilbilgiselleşmiş başka

örneklerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan dilbilgiselleşen yapılar her ne kadar bazı anlam ve görev değişimlerine uğrasalar da asıl yapı ile anlamsal bağlarını devam ettirebilirler. Örneğin “vardı” yapısının kalıplaştıktan sonra kazanmış olduğu “ardından, bunun üzerine, sonra” gibi anlamlar *var-* fiilinin anlamıyla da doğrudan ilişkilendirilebilir. Zira *var-* fiili geleceğe, sonraya dair bir anlam içerir ve meydana gelen yeni yapının “ardından, bunun üzerine, sonra” anlamları da geleceğe, sonraya yöneliktir.

Sonuç

Dilbilgiselleşme hadisesiyle sözlük birimlerin kavram ve görev alanlarında kimi değişiklikler meydana gelebilir ve bunun bir sonucu olarak da kelimeler, ek, edat, zarf gibi yeni görevler üstlenebilirler. Bu duruma bir örnek de Eski Anadolu Türkçesinde bağlama edatı (bağlaç) görevi üstlenen “vardı” yapısıdır. *Var-* fiili ile *-dı* 3. teklik şahıs çekiminden meydana gelen yapının her iki unsuru kalıplaşmış ve “ardından, bunun üzerine, sonra” anlamlarında bağlama edatı (bağlaç) görevini üstlenmiştir. Kelime ve yapılarda meydana gelen anlam ve görev değişiklikleri düşünüldüğünde özellikle sözlük ve dizin çalışmaları hazırlanırken dilin işlevsel yönünü göz önünde bulundurmamak faydalı olacaktır. “Vardı” ve benzeri dilbilgiselleşme örneklerinin gözden kaçırılmaması tarihî metinlerin doğru anlaşılması ve aktarılması açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla dilbilgiselleşmiş yapıların sözlük ve dizinlerde yeni anlam ve görevleriyle madde başı olarak kaydedilmesi faydalı olacaktır.

Kaynaklar

- Demirci, Kerim (2008). Dilbilgiselleşme Üzerine bir İnceleme. *Bilig. Bahar* (45), 131-146.
- Demirci, Kerim (2021). *Türkoloji İçin Dilbilim. Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gökçe, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Kaba, Hüseyin (2021). *Kıyas-ı Enbiyâ İnceleme-Edisyon Kritikli Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Doktora Tezi. Düzce: Düzce Üniversitesi.
- Karaağaç, Günay (2013). *Dil bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaca, Hasan (2021). *Mütercimi Meçhul Bir Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât Tercümesi (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karahan, Leyla (2007). “Sonra, Önce” Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu. *Dil Araştırmaları*, 1(1), 39-48.
- Kıyas-ı Enbiya*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil YzA 3226/1.
- Oruç, Birsal (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Salan, Erkan (2014). Türkçede Bir Gramerleşme Örneği: -soñ < soñ. *Dil Araştırmaları*, 14, 97-114.

Salan, Erkan (2015). Eski Anadolu Türkçesinde “Sanki” Anlamında Kullanılan Cümle Kökenli Bağlaçlar. *Journal of Turkish Studies*. (10)15, 995-1010.

Türk, Vahit ve Uluhan Özalan (2014). Kutadgu Bilig’deki sanı Edatı Üzerine. *Güz* (71). 233-246.

Türkçe Sözlük. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/>

www.lugatim.com [Erişim: 14.07.2022]

www.otukensozluk.com [Erişim: 20.07.2022]